

INVERTIREA DATORIEI ȘI LEGII KANTIENE ÎN *FENOMENOLOGIA SPIRITULUI**

RODICA CROITORU

În *Fenomenologia spiritului*, Hegel ne prezintă un traseu moral foarte solicitant, în care este pusă în discuție însăși soarta moralității, plecând de la un model celebru, care este cel al formalismului practic kantian. Prin analiza conceptelor de *datorie* și *lege*, aflăm ce este important pentru ca ființa umană să poată fi considerată o ființă morală și ce viitor poate avea morala ca disciplină filosofică: dacă este cazul să continue direcția lui Kant sau să găsească o altă soluție. Să vedem pe marginea căror idei a reflectat Hegel spre a concepe un traseu moral atât de deosebit, cu elemente care și-au păstrat ecoul chiar și în mentalitatea omului din secolul în care trăim.

În *Critica rațiunii practice*² ni se supune atenției un tip de moralitate dispus pe două niveluri: unul este cel prin care se admite că rațiunea ființei umane, în măsura în care este morală sau pură, conține în sine un temei practic și poate determina voința, în virtutea căruia există legi practice sau principii obiective, căroro le sunt subordonate reguli practice. Celălalt este nivelul voinței aceleiași ființe, afectată mai mult sau mai puțin „patologic”, care nu își poate însuși raționalitatea deplină a legii și pentru care regulile practice nu sunt mai mult decât principii subiective sau maxime.

Cele două niveluri trebuie să interacționeze, spre a se pune reciproc în valoare. Și interacțiunea vine din direcția maximei practice, care constituie vehiculul moralității, căreia i se cere ca prin *datorie* să urmărească expres legea, prin transpunerea *formală* în situația legii, astfel încât să corespundă condițiilor ei de raționalitate. Din sens opus, cerința este adresată de către rațiunea pură voinței, care trebuie să își folosească libertatea spre a ajunge la o determinare universală.

Hegel a găsit incitantă această perspectivă morală complexă, care prin ideea de *datorie* transformă voința într-un instrument rațional, capabil de autolegiferare, încât a integrat-o în mișcarea fenomenologică a spiritului ajuns în etapa pe care el o

* Text apărut inițial într-o formă modificată, cu titlul: *Duty and Law in the "Phenomenology of Spirit"*, în: *Diotima*, 42, 2014, pp. 105–112.

¹ Imm. Kant, *Kritik der praktischen Vernunft*, Akademie Textausgabe, Bd. V, Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1968, p. 21. Imm. Kant. *Întemeierea metafizicii moravurilor. Critica rațiunii practice*, Traducere, Studiu introductiv, Studiu asupra traducerii, Note, Bibliografie selectivă, Index de concepte german-român, Index de concepte român-german de Rodica Croitoru, Edit. Antet, București, 2013, p. 125.

caracterizează printr-o cunoaștere ce *pare* a fi adecvată adevărului ei, iar spiritul poate construi *moralitatea*. Dar spre deosebire de Kant, Hegel va uni dintru-nceput nivelul voinței perfect raționale și al celei imperfect raționale în mișcarea unică a spiritului. Pentru a realiza această reducere, el va trebui să renunțe la construirea moralității din cele două facultăți practice ale rațiunii și voinței, care urmăresc *forma* legii în vederea îmbunătățirii activității interumane; momentul moral al fenomenologiei spiritului va fi susținut numai prin sinele acestuia devenit *conștiință-de-sine*, care parcurge calea cunoașterii către adevăr; prin conștiință, Hegel va reorienta direcția moralității de la urmărirea unei forme ideale către substanțializarea cunoașterii înseși. Pentru conștiința-de-sine, cunoașterea va fi substanța însăși, iar *datoria* va fi unicul său resort, care în unicitatea sa exprimă „esența absolută”³. Prin urmărirea datoriei se formează concepția morală despre lume, care tratează parcursul ființei morale de la ceea ce definește *în sinele* său nedezvoltat la devenirea sa conștientă de ceea ce reprezintă ea pentru comunitatea umană și se manifestă ca ființă *pentru sine*. În vederea acestei deveniri, Hegel va atrage un element care cu greu și-a făcut loc în filosofia practică kantiană, apărând în general ca limită de principiu. Acest element este *natura*, față de care datoria, la fel ca orice concept moral definitoriu, trebuie să se distanțeze, întrucât exprimă contingentul; ea este cel mai bine desemnată prin voluntarismul nelegiferabil al impulsurilor și înclinațiilor sensibilității. Ele se opun esențial scopurilor pure ale voinței și, în primul rând, datoriei. Drept care poziția generală, definitorie idealismului transcendent, este una de distanțare față de natură. Aici va interveni Hegel, care va transforma această limită de principiu într-un moment dialectic, unde sensibilitatea reprezintă alteritatea, negativul rațiunii, care momentan trebuie sacrificată, în timp ce gândirea pură a datoriei reprezintă esența, purtătoarea mesajului moral. Totuși, ca moment al devenirii, sensibilitatea trebuie păstrată și acceptată de conștiința care trebuie să realizeze armonia sinelui activ, odată cu care să progreseze în moralitate până la infinit, căci lipsa progresării morale ar duce la suprimarea conștiinței morale, care este definitoriu investigatoare și perfecționistă. Dar întrucât perfecțiunea morală nu poate fi atinsă în realitate, ea trebuie gândită doar ca o „exigență absolută”⁴ sau ca o sarcină de realizat; dacă perfecțiunea nu poate fi atinsă în fapt, conținutul sau mesajul acesteia trebuie să se realizeze, spre a asigura continuitatea procesului cognitiv. Totuși, între sarcina de realizat a perfecțiunii morale și iminența realizării conținutului ei nu se află o contradicție, căci datoria păstrează de la Kant aura ei de *sfîințenie*, care nu trebuie să fie afectată prin nerealizare, nici datoria absolută nu trebuie să apară ca ireală. Dat fiind că în cadrul acestei mișcări a conștiinței datoriei este purtătoarea esenței, este stipulată independența *datoriei* față de *natură* și de scopurile acesteia,

³ G.W.F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, Verlag von Dunder und Humblot, Berlin, 1841, pp. 461–484. G.W.F. Hegel, *Fenomenologia spiritului*, Traducere de Virgil Bogdan, Edit. Academiei R.P.R., București, 1965, *Concepția morală despre lume*, pp. 339–356.

⁴ *Ibidem*, pp. 465–66/342–43.

care sunt private de esențialitate. Totuși, armonia dintre cele două este postulată, pentru că ea trebuie să devină reală. Față de îndeplinirea datoriei, prin care se realizează nu numai o acțiune pur morală, dar totodată ființa morală însăși se realizează ca individualitate, natura se prezintă ca o modalitate externă și liberă de orice angajament moral, în cadrul căreia conștiinței i se cere să își realizeze scopul. Scopul moral hegelian se distanțează de corespondentul său din formalismul practic kantian, pentru că devenirea conștiinței întru moralitate a trebuit să își asocieze natura spre a da conținut ascensiunii sale morale; în timp ce ultimul avea nevoie doar de conformarea voinței cu cerințele formale ale rațiunii practice, spre a cunoaște dacă acțiunea este morală, scopul apărând ca elementul ne-formal, deci exterior moralității.

Alături de natură, considerată ca entitate guvernată de propriile sale legi, ce reprezintă limita de principiu a moralei critice și care nu contribuie cu nimic la realizarea datoriei, *realitatea* este un alt element față de care moralitatea kantiană se află în opoziție, dar care poate oferi acesteia elemente ce dobândesc sarcini morale. Realitatea reprezintă nivelul la care se manifestă principiile subiective sau maximele, în opoziție cu nivelul idealității principiului formal. Voința care dispune de o raționalitate imperfectă, fiind supusă diverselor afectări „patologice”, se înscrie la nivelul realității. În valorificarea realității, Hegel a considerat că în concepția morală despre lume, pentru conștiință este important să își dezvolte propriul concept, care să dea seama asupra momentelor sale și să devină obiectul ei. Or, despre modul kantian de concepere a datoriei, din perspectiva fenomenologică hegeliană se poate spune că instrumentul cognitiv intră în contact numai cu „esența pură”⁵, care este un obiect abstract al conștiinței pure, caz în care ea doar gândește, nu conceptualizează. Ceea ce nu este abstracție, ci obiect *real* al conștiinței, este considerat neesențial pentru conștiința căreia i se cere să urmărească numai datoria. Dar întrucât în acest moment, unitatea la care s-a ajuns este reprezentată drept *obiect*, iar nu drept concept care să determine obiectul, unitatea se prezintă ca un existent doar gândit sau ca un negativ al conștiinței. În afara acestui negativ al conștiinței, între conștiința datoriei și realitate nu se află armonie, ci un dezacord cuprins în propoziția: „*nu există o conștiință-de-sine morală reală complet împlinită*”⁶. Și întrucât moralitatea cere împlinirea, iar datoria reprezintă *în sinele* pur cu care trebuie să se conformeze moralitatea, a doua propoziție extinde valabilitatea relației menționate de la conștiința morală în îndeplinirea datoriei asupra întregii sfere a moralei: „*nu există ceva real care să fie moral*”⁷. Această propoziție este depășită de o a treia, care marchează unirea moralității cu realitatea; ea stipulează că în măsura în care conștiința-de-sine exprimă sinele, fiind în sine unitatea datoriei și a realității, unitatea lor ca moralitate realizată îi va deveni obiect, care trebuie să fie

⁵ *Ibidem*, p. 469/346.

⁶ *Ibidem*, p. 471/347.

⁷ *Ibidem*.

real. În unitatea finală sintetică a primelor două propoziții, realitatea conștientă de sine și datoria constituie un moment depășit, unde momentele inițial libere între ele nu mai dispun de libertate în unitatea realizată, fiind suprimate; fiecare contează pentru cealaltă atât din punctul de vedere al conținutului, cât și din punctul de vedere al formei, pentru că ele exprimă obiectul ca atare.

Din mișcarea conștiinței redată în propozițiile de mai sus rezultă că *moralitatea* se află în dezacord cu realitatea. Or, conștiința morală, ca să devină reală și să ajungă la adevărul ei, trebuie să vină în întâmpinarea realității prin acțiune. Prin ea se înfăptuiește scopul moral interior, ajungând ca realitatea să fie determinată prin scop. În acțiune, conștiința înfăptuiește unitatea realității și a scopului, având totodată satisfacția realizării sale ca o conștiință individuală. Acționând, ea realizează în fapt ceea ce era destinat să fie numai un postulat sau un transcendent. Prin făptuire, conștiința își manifestă puterea în raport cu postulatul, arătând că nu ține seama de el, sau că nu îl ia în serios, fiindcă a putut să actualizeze ceva destinat să nu apară în fapt, ci să rămână numai un obiect al gândirii. Momentul acțiunii efective în vederea realizării armoniei *reale* dintre scop și realitate devansează momentul postulării acțiunii conforme principiului. Or, este o diferență importantă între postularea prezentă a unui obiect al gândirii și acțiunea înfăptuită spre a îl transforma într-un obiect real, pe de-o parte, și îndemnul lui Kant ca nivelul inteligibilității legii să poată fi *reprezentat* de pe pozițiile nivelului realității la care acționează maxima, pe de altă parte. În afara armoniei pe care o vizează ambele perspective, diferența este dată de performanța conștiinței, respectiv de neperformanța facultății cognitive de care dispune maxima.

În afară de scopul moral interior, unde realitatea ajunge să fie determinată prin scop, concepția morală invocă și scopul rațiunii, care este un scop universal, ce cuprinde întreaga lume; el depășește conținutul acțiunii singulare și al oricărei acțiuni reale. Prin scopul rațional, Hegel invocă a doua formulă a imperativului categoric din *Întemeierea metafizicii moravurilor*, unde universalitatea legii, conform căreia se produc efectele, este asimilată *naturii* din punct de vedere formal, adică existenței lucrurilor în măsura în care este determinată de legi universale; enunțul ei este: „*acționează astfel, ca și când maxima acțiunii tale ar trebui să devină prin voința ta lege universală a naturii*”⁸. Aici intenția lui Kant a fost aceea de a da încredere în capacitatea voinței de a urmări scopul rațional al imperativului moral, a cărui universalitate este gândită, de această dată, prin raportarea sa la natură. Hegel depășește opoziția dintre natura care funcționează după propriile sale legi și datoria pură, ce reprezintă esența. Drept care el supralicitează puterea conștiinței, afirmând că din conceptul de acțiune universală (spre care îndeamnă universalitatea imperativului) rezultă datoria pură ca o conștiință activă, conform căreia trebuie să se acționeze, astfel încât datoria pură să se extindă asupra întregii naturi, iar legea

⁸ Immanuel Kant, *Werke*, Akademie Textausgabe, Band IV, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1785, p. 421/p. 71.

morală să devină lege a naturii⁹. Această nouă situație în care este pusă legea morală depășește revendicarea kantiană de a aduce ceea ce este realizat de facultatea umană la nivelul datului natural și de a păstra această poziție. Hegel vede cum acțiunea morală dispare, întrucât dispare și supoziția negativului care o întreține. Odată cu acțiunea morală dispare și legea însăși, pe motivul că ar fi încălcată de acțiunea care suprimă ceea ce există, existent care se identifică cu ceea ce este moral și, în primul rând, cu legea; drept consecință, acțiunea morală devine inutilă, și odată cu ea și moralitatea. Conștiința însă nu își păstrează poziția dobândită, ci își continuă mișcarea contradictorie. Ea tentează din nou armonia cu natura, unde sensibilitatea este cea mai reprezentativă. Întrucât conștiința trebuie să parcurgă o mișcare dialectică, interacțiunea sa cu impulsurile și înclinațiile oferite de sensibilitate nu constituie o provocare serioasă pentru ea, drept care cel mai convenabil spre a-și menține scopurile sale pure este ca impulsurile și înclinațiile să devină conforme rațiunii. Această poziție ar trebui să însemne o împlinire morală; dar conștiința nu este satisfăcută de ceea ce a realizat ca împlinire morală și nu o ia în serios, drept care conștiința „o învertește la infinit, adică nu o afirmă niciodată ca perfectă”¹⁰. Rezultă că moralității îi este caracteristică starea intermediară de neîmplinire la care o obligă înscrierea sa pe traiectoria unui progres către infinit, neîmplinire care face ca progresul în moralitate, spre deosebire de Kant, să nu meargă spre perfecțiune, ci spre declin, iar scopul moral să ducă la suprimarea moralității și a conștiinței¹¹. Și ele trebuie suprimate, după cum gândește Hegel, dat fiind că o moralitate incompletă este una lipsită de puritate; or, esența moralității este dată numai de puritate și de completitudine. Aici are loc o altă disjuncție majoră față de perspectiva deschisă de morala critică, care întreține speranța în realizabilitatea purificării voinței. Hegel nu induce nicio speranță; realitatea este mișcătoare, și tot astfel este și moralitatea, ceea ce determină conștiința să nu își ia în serios strădaniile temporare. De aceea speranțele sale și totodată ale moralității sunt proiectate într-o altă esență decât în conștiința reală, esență care este un „legiutor sfânt al moralității”¹². Or, aceasta este considerată de Hegel o invertire, întrucât dacă datoria nu are ceva sfânt în sine, nimic exterior nu o poate investi cu sfințenie, fie și esența divină. Astfel, „autorul sfânt al lumii” și, deci, al moralității, căruia filosofia practică kantiană i-a dat rolul de prototip al voinței umane, lipsit de altfel de vreo funcție morală activă, a devenit la Hegel o altă esență, care privează moralitatea de esențialitate.

Un alt element ce încearcă să retragă moralității aureola sa kantiană este caracterul *formal* al legii morale. Legea a fost concepută de Kant ca o formă ideală, care se adresează exclusiv rațiunii și voinței modelate de aceasta. Înscrierea voinței

⁹ *Op. cit.*, pp. 474–5/349–50.

¹⁰ *Ibidem*, pp. 477/351–2.

¹¹ *Ibidem*, pp. 477–8/352.

¹² *Ibidem*, p. 479/353.

în ordinea inteligibilă proprie abordării formei și manifestarea independenței sale față de ordinea sensibilă supusă legii cauzalității obiectelor din natură pune în evidență faptul că o voință careia doar forma legiferatoare a maximei îi poate servi drept lege este considerată o voință liberă. Și dacă se admite libertatea voinței, astfel încât ea să se poată mobiliza pe sine numai prin forma legii, urmează că enunțul unei astfel de legi poate impune maximei formulate de voință respectarea formei legii drept legiferatoare universală: „Acționează astfel, încât maxima voinței tale să poată valora întotdeauna în același timp ca principiu al unei legiferări universale”¹³. Enunțul categoric al legii dă curs capacității rațiunii pure a agentului moral de a legifera nemijlocit prin voința sa care, în raport cu condițiile empirice sau cu o voință externă, trebuie să își manifeste puritatea, astfel încât maximele sale să corespundă, din punct de vedere formal, legii. Pentru oameni și în general pentru toate ființele raționale, care prin natura lor au o voință duală, necesitatea morală înseamnă obligare, și orice acțiune întemeiată pe ea trebuie reprezentată ca o datorie, ce urmează să fie făcută pentru ea însăși.

Felul în care se justifică caracterul formal al legii al cărei instrument este datoria i s-a părut lui Hegel mai greu de atacat, din moment ce el a renunțat dintr-unceput la o critică directă, reducându-și critica la construirea unui revers al schemei kantiene, la care s-a ajuns prin renunțarea la cele două niveluri ale discursului moral și, de asemenea, la apriorismul conceptelor morale. Drept care obiecția sa se concentrează asupra ideii după care legea, ce aparține esenței absolute, se impune să fie determinată, întrucât în aprecierea ei, noi nu ne putem baza doar pe nedeterminarea în care ne lasă rațiunea sănătoasă ce apreciază ceea ce este *drept și bun* spre a îi da curs. Insatisfacția sa cea mare se datorează însă felului în care se aplică legea. Și el ne dă ca exemplu datoria necondiționată adresată fiecăruia de a spune adevărul, care nu trece testul universalității, maxima trebuind să fie însoțită cu necesitate de condiția ca agentul moral să cunoască în prealabil adevărul. Așadar, ni se spune că includerea acestei condiții în enunțul poruncii se impune, altminteri ar rezulta o discordanță între ceea ce enunță principiul și felul în care îl gândește agentul moral, astfel încât maxima enunță mai puțin decât este necesar și ea ajunge să nu afirme adevărul, contrazicând enunțul său. Dar dacă se introduce modificarea corespunzătoare: „*fiecare trebuie să spună adevărul, de fiecare dată, potrivit cunoașterii și convingerii* lui despre el”¹⁴, necesitatea și universalitatea enunțului rămân numai la nivelul formei, în timp ce conținutul se plasează la nivelul contingentei – ceea ce nu mai corespunde cerințelor unei legi. Aceluiași gen de critică este supusă și porunca adresată individului singular: „*Jubește pe aproapele tău ca pe tine însuși*”; în acest caz Hegel consideră că maxima a fost concepută simplist, pe propriul model al celui care enunță porunca și își imaginează că aproapele ar avea aceleași cerințe ca el însuși; dar după cum aproapele ar putea să

¹³ *Op. cit.*, p. 30.

¹⁴ *Ibidem*, p. 324/237.

nu aibă aceleași cerințe, el ar fi iubit într-un mod nepotrivit, care lui îi dăunează. Rezultă că acest gen de porunci formale nu pot avea calitatea de legi; întrucât ele au renunțat la un conținut determinat, nici nu le rămâne mai mult decât o universalitate formală, care le ajută cel mult să nu se contrazică. În acest fel s-a ajuns la „*tautologia conștiinței*”¹⁵, care nu este o cunoaștere a existentului sau a conținutului, ci a identității-cu-sine a conținutului; drept care „*rațiunea care dă legea este coborâtă la o rațiune care doar examinează*”¹⁶ ceea ce îi este dat drept lege. Or, Hegel consideră că a da legea și a o examina constituie momente ne semnificative în sine ale conștiinței morale, pentru că nu sunt constitutive substanței etice. Ele pot fi considerate cel mult drept „*forme ale onestității*” în comportamentul interuman, întrucât conțin unele adevăruri asupra unor concepte morale de bază, ca *binele și dreptatea*, pe care se cere să le cultivăm. De aici rezultă că fenomenologia conștiinței morale se poate dispensa de necondiționarea legii, punctarea sa cu unele precepte/îndemnuri fiind suficientă. Procedând astfel, de la elitismul și intelectualismul formalismului kantian, care face apel la disponibilitatea agentului moral de a accepta convenția formei și de a renunța la interesele egoiste în favoarea intereselor raționale, Hegel a ajuns să valorifice într-un alt fel rațiunea; el a făcut cunoașterea morală mai accesibilă prin coborârea cerințelor legii la nivelul posibilității fiecărui individ de a o recepta. De aceea, conștiința care parcurge traseul moral și sancționează etapele pe care le înfăptuiește prin neluarea lor în serios face dovada dificultăților sale față de intangibilitatea scopurilor morale și înclină către oferte existențiale tangibile. Or, noi nu trebuie să renunțăm la nivelul foarte înalt pe care ni-l impun conceptele absolute de datorie și lege morală, pentru că ele cultivă seriozitatea interumană; dar nici nu ne putem reține să apreciem partea benefică a neconvenționalismului (în termenii lui Hegel a „*neluării în serios*”) în abordarea unor idei mari, între care progresul moral, împlinirea umană și purificarea voinței, pentru că realitatea în care le abordăm se află într-o continuă mișcare, căreia trebuie să i se conformeze și relațiile interumane care le aplică. De aceea atitudinea lui Hegel față de conștiința morală este mai potrivită timpurilor noastre, în care marile idealuri și valori morale au apus, spre a lăsa loc micilor repere convenabile.

¹⁵ *Ibidem*, p. 327/239.

¹⁶ *Ibidem*, p. 327/240.